

Reflexiók „A fokozás mibenlétéről”

A Nyr. 2009/3. számában Pete István „A fokozás mibenlétéről” címmel jelentetett meg viszonylag terjedelmes dolgozatot (295–310). Megtiszteltetés számomra, hogy professor úr igen nagy figyelmet szentelt korábbi írásaimnak. Ez a figyelem ösztönzött arra, hogy még egyszer átgondoljak néhány kérdést a fokozással kapcsolatban. Dolgozatomnak a „Reflexiók” címet tudatosan, hasonló jelentésű szavak közötti válogatás után adtam. A *reflexió* az idegen szavak szótára szerint (Bakos 1979) 3. jelentésében ’valamihez fűződő megjegyzés, észrevétel’. Az ÉKsz. szerint a *megjegyzés* jelentése ’észrevétel, kijelentés’, az *észrevétel* szóé ’helyesbítő v. kiegészítő megjegyzés’, a *reflexióé* pedig ’vkinek a véleményéhez fűzött megjegyzés, válasz’ (2003). Szándékaim szerint e dolgozatban nemcsak válaszolni szeretnék Pete István írására, hanem korábbi értekezéseinek, mindenekelőtt a térbeli és az időbeli viszonyokról írt munkáinak (1991, 1993) a témáit is érinteni fogom. Ezek a dolgozatok már megjelenésükkor is felkeltették figyelmemet. Most indokoltnak tűnik számomra, hogy – e dolgozatokra is utalva – megkíséreljek néhány összefüggésre a korábbiaknál körültekintőbben rámutatni. Némely vonatkozásban saját korábbi álláspontomat is szeretném kiegészíteni, pontosítani. A *megjegyzések*, *észrevételek*, *helyesbítés*, *kiegészítés*, *válasz* szavak tartalmát kívánom tehát „belesűríteni” a *reflexió* szó többes számú alakjának jelentéstartalmába.

1. A fokozásnak valóban három „főpillére” (Pete 2009: 296) van: szintaktikai, lexikális és morfológiai. A lexikai fokozás tárgyalásakor kiindulópontnak az olyan összetett mondatokat, mint például *Az asszony nép úgy visongott, hogy az ember füle fájt; Annyira meg volt hatva, hogy felállott a székből és egy percig csak állott;* illetve az *Ó, milyen csacsóság!; Mekkora tudós!* típusú egyszerű mondatokat tekintettem. Az ilyen mondatokat az jellemzi, hogy mindegyikben van fokozható kulcsszó (*visongott, meg volt hatva, csacsóság, tudós*). Az összetett mondatok felszíni szerkezete az **utalószó – kulcsszó – kötőszó** „szintaktikai vázra” épül, az egyszerű mondatok pedig általában felkiáltó mondatok (vö. Székely 2001: 21–7). Az ilyen típusú mondatok egyes elemei olykor „lexikalizálódnak”, idiómákká válnak (*ahogy a lába bírja; mint akit felhúztak; mint a jég*), fokozó elemekké, tehát a lexikai vagy lexikális fokozás szótározható eszközeivé szilárdulnak (vö. i. m. 26–7). 2007-ben megjelent értekezésemben csak utalásszerűen érintettem ezt a kérdést (17), de egy korábbi dolgozatban több nyelvet is megvizsgálva kísértem meg leírni a fokozás szintaktikai változatának jellemzőit (vö. Székely 2000). A fokozó értelmű szókapcsolatok szótárába (Székely 2003a) mondatok természetesen nem kerülhettek be. A már meglévő (illetve sok esetben újonnan kreált kife-

jezések) felhasználásával mindig újabb és újabb fokozó értelmű mondatok „generálhatók”. A lexikai fokozás „pilléreivel” kapcsolatban véleményem tehát a legcsekélyebb mértékben sem tér el Pete István álláspontjától. Más a helyzet a **fok** és a **mérték** fogalmak esetében.

2. „A fok- és mértékhatározó az alaptagban kifejezett cselekvés-, történés-, minőség-, mennyiség- vagy körülményfogalomnak az erősségét, intenzitását, fokát, mértékét határozza meg. Ha ezt a határozó általánosságban nevezi meg, akkor inkább fokhatározóról, ha pedig pontosan, számszerűen akkor inkább mértékhatározóról beszélünk. A két jelentésárnyalat között azonban számos az átmenet, nehéz is elkülöníteni egymástól, ezért együttesen tárgyaljuk őket” – olvashatjuk a Magyar grammatikában (Keszler 2000: 441). Tiszteletben tartom azt az álláspontot, hogy mondattani szempontból (különösen ha didaktikai érveket is figyelembe veszünk) célszerű a fok- és a mértékhatározókat együtt tárgyalni. Meggyőződésem azonban, hogy a **fok** és a **mérték** fogalma, illetve a **fokozás** és a **mérés** mint tevékenység a valóságban mélyrehatóan különbözik egymástól. Amikor arra gondoltam, hogy megvizsgálom a fokozásnak mint nyelvi jelenségnek a szélesebb környezetét, keresni kezdtem azt a fajfogalmat, amelynek a fokozást alá lehetne rendelni. Ezt a fajfogalmat a **viszonyításban** véltem megtalálni (vö.: Székely 2007a, 2008). Pete István már említett dolgozataiban (1991, 1993) bemutatja két, az objektív valóságban létező dimenzió nyelvi kifejezőeszközeinek sajátosságait. Amennyiben nem tagadjuk az objektív valóság létezését, akkor azt is elfogadjuk, hogy a tér-idő dimenzióban tudatunktól függetlenül léteznek az objektív valóság tárgyai, amelyeknek térbeli kiterjedésük van, és létezésük időtartama (általában) korlátozott. A valóságban létező tárgyak egymással kölcsönhatásban vannak. Egy „létező” tulajdonképpen „**szubjektív módon viszonyul**” az őt körülvevő objektív világhoz, illetve az e világban számára elérhető létezőkhöz, végső soron függetlenül attól, hogy az adott létező élő vagy élettelen. A „szubjektív viszonyulás” jelensége ugyanis az élettelen tárgyak körében is megfigyelhető. Például a mágnes vonzza a vasat, a sav vagy a lúg reakcióba lép a vele érintkező anyagokkal. A növények, az állatok és az emberek természetesen ugyancsak viszonyulnak környezetükhöz. A **viszonyulásnak** (tudatossá vált módozatát talán nevezhetjük viszonyításnak) több változata létezik, például: **(össze)hasonlítás, megkülönböztetés (választás), azonosítás, kiemelés, fokozás, mérés, pontosítás, minősítés**.

Könnyen belátható, hogy elemi szinten összehasonlítani, megkülönböztetni, azonosítani és kiemelni dolgokat nemcsak az ember képes. Evidenciának tekinthető, hogy az állatok, sőt a növények is képesek azonosítani fajtársaikat. Az állatok képesek megkülönböztetni például az ehető és a számukra ehetetlen dolgokat. A kutyák képesek arra, hogy a környezetükben élő emberek közül kiválasszanak („kiemeljenek”) egy személyt, és azt tekintsék „vezérnek”, akinek jobban engedelmesskednek, mint a többi embernek. Az azonosítás, megkülönböztetés, kiemelés alapját valamilyen szintű összehasonlítás képezi. Könnyen belátható az is, hogy az emberi nyelvben az itt említett tevékenységeknek megvannak a maguk tipikus kifejezési eszközei. Csak néhány példát említek meg a magyar nyelvből:

Azonosítás: *Ma is ugyanaz a postás hozta a leveleket.*

Megkülönböztetés, választás: *Vagy Jóskaival, vagy Pistával megyek moziba. Jóska nem olyan (más), mint Pista.*

Kiemelés: *Éva a legszebb lány az osztályban.*

Hasonlítás: *Jóska olyan, mint Pista.*

A nyelvnek ezeket a részrendszereit is le lehet írni teljes részletességgel, és elemezni lehet a kifejezőeszközök jellemző sajátosságait. Jelen témánk szempontjából azonban a **fokozás** és a **mérés**, (illetve a **pontosítás** és a **minősítés**) kérdése fontosabb, a kiemelésre pedig más összefüggésben később vissza kell térni.

Úgy vélem, hogy a fokozás képessége elemi szinten nem csak az embernek adatott meg.

„A Galápagosz szigetcsoport Genoves szigetén mintegy húszezer fregattmadár (Fregata minor ridgwayi) él. A hím vörös gégezacskóját az önmutogató udvarlaskor hatalmas zsákká fújja fel. Miután a tojó a légélénkebb színű, s legnagyobbra fújt gége-„díszét” rázogató, vagyis legimponálóbban pöffeszkedő hímet választja partneréül, e számunkra meghökkentő – de a tojó számára megigéző – „dísz” az ivari kiválasztódás ritualizálódott szelekciós eszközévé vált” –

olvashatjuk a „Meglepő dolgok állatokról” című könyvben (Lányi 1980: 58). Ez esetben nem arról van szó, mint például a hím oroszlánok vagy a szarvasbikák esetében, hogy tudniillik az erősebb egyed adja át génjeit az utódoknak. A madarak körében a tojóknak egyszerűen **jobban tetszik** az egyik hím egyed, mint a másik. Természetesen attól függetlenül, hogy a „szép” fogalmának megalkotására a madarak minden jel szerint képtelenek. Az a törekvés, hogy feltűnő legyen egy kakas, mert úgy tetszik a tojóknak, olykor – például az új-zélandi paradicsommadarak esetében – veszélyes a hímekre nézve, mert könnyebben esnek a ragadozók prédájául. Ennek ellenére „olyan erős az ivari kiválasztódás hatása, hogy ellensúlyozza a természetes kiválasztódás erejét” (Farkas 1978: 108–13). Annyi tanulságot mindebből levonhatunk, hogy egyes madarak a **tetszés fokától** függően viszonyulnak társaikhoz.

Térjünk át most a **mérés** kérdésére. A természetre nem jellemzők a szabályos formációk. A méhek által készített sejtek, egyes kristályok részletei ugyan viszonylag szabályosak, de például teljesen szabályos kockát, téglalapot, kört, gömböt, teljesen egyenes vonalat nem nagyon találunk az érzékszerveinkkel közvetlenül tapasztalható természetes tárgyak körében. A szabályos testeket az emberi elme alkotta meg, mind absztrakció révén (vö. például euklidészi geometria), mind pedig a mindennapi gyakorlatban (vö. az egyszerű építkezésnél használt téglától, a tíz- vagy akár százezred milliméter pontosságú golyóscsapágyig). A mérés az emberhez, az emberi elme tevékenységéhez kötődik. Az emberen kívül egyetlen ismert lény sem „mér”, egyetlen ismert lény sem használ mértekegységet. Az „egzakt” világot az emberi elme teremtette. A mérés ebben az egzakt világban nagyon fontos helyet foglal el. Módszerei, eszközei, a mérték egységeinek bonyolult rendszere az ember tudatos tevékenysége révén egyre inkább bővült.

A barlangban lakó, kőbaltát használó, de sem a téglát, sem a kereket nem ismerő embernek még nem volt fogalma az egzakt, szabályos elemekre épülő világról, de minden valószínűség szerint nagyon pontosan tudta, melyik gyermekét, esetleg asszonyát szereti jobban, melyik ellenségét gyűlöli jobban, melyik állat a legveszedelmesebb, és ezeket a különböző fókú érzelmeket, ismereteket – ha elemi szinten is – nagy valószínűséggel már szóba is öntötte. **Az „ősi”, a „természetben is meglévő” viszonyulás, viszonyítás, tehát a fokozás. Az „új”, a csakis emberi elme által létrehozott, csak az emberre jellemző szubjektív viszonyítás a mérés.**

A viszonyítás két változata elméletileg a nyelvi eszközök síkján is jól elkülöníthető egymástól. Először azt kell eldöntenünk, hogy az adott szó által jelölt tárgy, fogalom a) csak fokozható **vagy** csak mérhető, b) fokozható és mérhető, c) **se nem** fokozható, **se nem** mérhető. A Magyar grammatika idézett részletét figyelembe véve ez minden egyes szó esetében viszonylag nagy biztonsággal eldönthető. Ha az alaptagban kifejezett cselekvés-, történet-, minőség-, mennyiség- vagy körülményfogalomra jellemző az „erősség”, az „intenzitás”, illetve a „potenciális” erősség, intenzitás, akkor az adott szó nagy valószínűséggel fokozható. Ha az alaptagban (a kulcsszóban) kifejezett tárgy (fogalom) tér- vagy időbeli „kiterjedéssel” rendelkezik, akkor nagy valószínűséggel mérhető dologról van szó. Ha mindkét sajátosság jellemzi a kulcsszót, akkor valószínűleg olyan dologról van szó, amely fokozható is és mérhető is. Ha a kulcsszó által jelölt fogalomnak sem idő-, sem térbeli kiterjedése nincs, de az erő, az intenzitás megléte sem jellemző rá, akkor a jelzett dolog nem fokozható és nem mérhető. (Más megközelítésben ezzel a kérdéssel máshol is foglalkozom vö. pl.: 2001: 11–3). Megjegyzendő, hogy a mérés lehetőségének a tér- és/vagy időbeli terjedelem nem egyedüli kritériuma. Mivel a mérés az emberi elme találmánya, minden mérhető, amiben a mozgás, az energia, az erő, az intenzitás (akár csak a lehetőség szintjén is) jelen van. A természettudományok számos területén

– mint korábban is említettem – a mértékegységek bonyolult rendszerével dolgoznak. Ha szükséges, az ember képes új mérési rendszereket is kialakítani. Száz évvel ezelőtt még afféle *tudós emberekről* (‘olvasott, sok ismerettel rendelkezik’), *tudósokról* (‘feltalálók, felfedezők, tudományos munkával hivatásszerűen foglalkozók’), esetleg *nagy*, illetve *világhírű tudósokról* beszéltek. Ma a „tudósság”-nak majdnem teljesen egzakt mérési rendszere van. Ez a rendszer azért jött létre, mert szükség van rá (sokan foglalkoznak tudományos munkával, a bérezés a teljesítménytől függ stb., stb.)

Mindezt figyelembe véve és előre bocsátva, továbbra is ki kell tartanom amellett a véleményem mellett, hogy például a *ház és ül* szavak nem fokozhatók, mert nem tartalmaznak olyan jelentésszegmentumot, amely összefüggésbe lenne hozható az erővel, az intenzitással. A „*kis ház – kisebb ház, nagy/nagyobb ház, házikó, házacska*” (vö. Pete 2009: 300) szókapcsolatokban és szavakban a *ház* szót nem fokozzuk, legfeljebb a hozzá kapcsolódó melléknévet. (Mivel a házaknak van térbeli kiterjedésük, mérhetők, azaz lehetnek kicsik és nagyok, tíz méter magasak, húsz méter hosszúak stb., megadható tehát a méretük is. (Mellékesen jegyzem meg ezzel összefüggésben, hogy a *méret és mérték* szavakat a könyvemben valóban pontatlanul használtam – vö. Pete 2009: 300). A *házacska, házikó* szó sem fokozott változat, hanem vagy a méretre utalunk (*házacska = kis ház*), azaz „mérünk”, vagy becéző változatról van szó (*Van egy házacskám/házikóm a Balatonnál*. – Lehet hogy hatszobás, de kedvelem, tehát becézem.) Igaz, hogy az orosz nyelvben viszonylag gyakran, a magyarban ritkábban a kicsinyítő képző is lehet a „lefelé fokozás” eszköze, de csak akkor, ha a kulcsszó fokozható (*nagyocska* ‘egy kicsit [nem nagyon!] nagy’, *sápadtas* ‘egy kicsit sápadt’). (Vö. részletesebben: Székely 2007b: 74–5, illetve Székely 2003b.) A lefelé fokozás szintetikus változatára példa lehet a *sírdogál* szó, mert *sírni* lehet különböző intenzitással (*zokog, nagyon sír, sír, sírdogál*). Az *ül* igét viszont mivel semmilyen intenzitás, erő, mozgás, változás nem kapcsolható hozzá, nem lehet fokozni. Az *üldögél* azt jelenti, hogy valaki valahol ‘hosszasan ül’ (vö. ÉKsz. 2003), de nem jelenti azt, hogy valaki valahol *‘kevésbé ül, egy kicsit ül’.

3. Vegyük szemügyre most a fokozás és a mérés kérdését a kulcsszóhoz kapcsolódó, kapcsolható nyelvi eszközök (fokozás esetében a fokozó elemek) oldaláról. Pete István a következőket írja: „A *fülig elpirul* kifejezésben nem lexikai fokozás van, hanem végpontot jelölő terminatívusi esetraggal fokhatározói funkcióban kifejezett fokozás. Ezt alkalmilag számos esetben használhatjuk: *porig égett*. A *víz fülig ér* mondatban a terminatívusi esetragos főnév az *ér* ige erős vonzata (argumentuma vagy aktánsa): *A víz ér. Mondhatjuk azt is, hogy *A víz térdig, derékig, majdnem nyakig, a háztetőig ér*. Mit fokozunk itt, ha nem a víz eltérő magasságát, amelynek kifejezési eszközét fok- és mértékhatározóként is értékelhetjük?” (Pete 2009: 300). Ennek a megállapításnak minden részletével egyetértek, ha a dolgokat a szintaktika, a függőségi nyelvelmélet oldaláról szemléljük. A szemantika szempontjából azonban a víz eltérő magassága nem a fokozás, hanem a mérés körébe tartozik. Ha azt mondjuk, hogy a *víz térdig, derékig, majdnem nyakig, a háztetőig ér*, illetve *fülig ér*, akkor az *-ig* végződésű főnév mérték, amelyet a hosszúság, távolság mértékegységével helyettesíthetünk; ha pontosítani akarunk, vagy tudunk, akkor azt mondhatjuk, hogy a *víz 30 centis, 120 centis, 150 centis, ötméteres*, illetve *170 centis*. Egyik esetben sem lehetséges azonban a *víz nagyon vagy *kicsit ér változat. A *kislány fülig pirult* mondat tartalma viszont azonos a *kislány nagyon elpirult* mondat tartalmával. (Tekintsünk el most az esetleges konnotatív különbségektől.) A *fülig* jelentése a *pirul* igéhez kapcsolva módosul, amennyiben a **mértéket jelölő elem fokozó elemmé válik**. Ismét más a funkciója a *fülig* lexémának, ha az *ér a szája* kifejezéshez kapcsolódik. A *fülig ér a szája* olyan idióma, amelynek szemantikai szempontból sem a *fül*, sem a *száj* szóhoz, sőt a végpontot jelölő *-ig* esetraghoz sincs köze, mert azt jelenti, hogy ‘nagyon nevet’, tehát *fülig ér a szája* kifejezést megfelelő szituációban, illetve szövegkörnyezetben a *nevet* kulcsszó fokozó értelmű szinonimájának is tekinthetjük, vagy annak kell tekintenünk. Fokozáskor az *-ig* végződésű szavak elvesztik a mérésnél használt, mértéket jelölő funkciójukat. Az *állig felfegyverzett harcos* kifejezés nem jelenti azt, hogy a katonának az álláig érnek a fegyverek (mérték), hanem azt jelent, hogy ‘nagyon jól fel van fegyverezve’ (fok).

4. Mindaz, amivel eddig foglalkoztam, tekinthető a fokozás „periférikus” kérdésének, hiszen a nyelvtanban használatos „fokozás” elsősorban mégiscsak a melléknevek fokozásáról szól. Ha nyelvészettel nem foglalkozó, magyarul tudó, viszonylag iskolázott embernek említjük meg ezt a szót a magyar nyelvtannal összefüggésben, akkor valószínűleg nem a *ház* vagy a *sír* szó fokozása és nem is a lexikai fokozás, hanem a melléknév és a két *-bb* jut az eszébe. Sokat írtam erről, tehát igyekszem új szempontból megközelíteni a melléknevek fokozását. Ez az új szempont a **pontosítás**. Pete István a következőket írja: „Ha azt mondom, hogy *Éva az ötödik/hatodik hónapban van*, pontosítok és fokozok, de nem fejezek ki egzakt mértéket. Vö. még: *Akkor úgy öt-hat éves lehettem*. „Székely Gábor megfigyeli a számok hozzávetőleges jelölésének típusairól, amelyekben a számnevek jelentése **nem** egy »konkrét«, egzakt mérték” (Pete 1981: 96–107; Pete 1992: 439; Pete 2009: 301). Vegyünk most olyan magyar szavakat, amelyekhez teljes bizonyossággal kapcsolhatjuk a *-bb*-t: *szép, fekete, messze*, illetve egy olyan szót, amely esetében szuppletív alakokkal egyértelműen jelölhetjük a középfokot (*sok, több*). Példák, amelyekhez **biztosan nem** kapcsolhatjuk a *-bb*-t: *nős, ott, három*. Az első csoportba tartozó szavak alkothatnak szókapcsolatokat a *nagyon* és a *kevésbé* szavakkal: *nagyon, kevésbé szép, fekete, messze, sok*. A második csoportba tartozó szavakra ezek a kapcsolódási lehetőségek nem jellemzők: **házasabb, *nagyon házias, *kevésbé házias, *ottabb, *nagyon ott, *kevésbé ott, *hármabb, *nagyon három, *kevésbé három*. Vizsgáljuk meg, kimutatható-e az intenzitás, az erő a felsorolt szavak jelentésében. Azt kell mondanunk, hogy nincs jelen. A 3. pontban javasolt módszerrel tehát nem tudjuk megmagyarázni, miért képesek, illetve alkalmasak az egyik csoport tagjai a jelzett kapcsolódásokra, és miért nem képesek erre a másik csoport tagjai. Ha viszont a „**pontosítás**” fogalmából („A valóságnak, ill. a követelményeknek való, aprólékos részletéig terjedő megfelelés” – Éksz 2003) indulunk ki, akkor tudunk válaszolni a feltett kérdésre. A magyarul tudó emberek értelmezése szerint a *szép, fekete, messze, sok* szavak szintaktikai funkciójuktól, morfológiai jellemzőiktől eltekintve **viszonylagosságot, pontatlanságot** fejeznek ki, míg a *házias, ott, három* szavak tartalmában köznapi felfogásunk szerint – különböző okok miatt – fellelhető a „**pontosítás**”, tehát az, amit ezek a szavak jelentenek aprólékos részletéig megfelelnek a valóságnak, illetve a követelményeknek. Vizsgáljuk meg, igaz van-e „mindennapi tudatunknak”? Ha egy fekete öltönyhöz fekete színű nyakkendőt akarunk kötni, biztos, hogy nem találunk ugyanolyan színűt, hacsak nem az öltöny anyagából készült. Tehát többféle *fekete* szín létezik, mint ahogyan minden színből több változat van (l. színskála), és a színek pontos meghatározása a tudomány, nem pedig a mindennapi élet körébe tartozik. *Messze* szavunk egyértelműen viszonylagosságot jelöl, a *közel* szóval jelölt szó ellenpólusa. A két szó közötti (tér-, idő-, esetleg valamilyen „más”) távolság tagolható. A *sok* szó egyértelműen pontatlanságot, nem pedig meghatározott mennyiséget jelöl. (*Szép* szavunkra más összefüggésben még visszatérek.) *Házias* szavunk tartalma azért felel meg a követelményeknek, mert törvényeink egzakt módon meghatározzák a szóval jelölt tartalmat. Az *ott* szó tartalmát viszont a „nyelvi köztudat” tekinti pontosnak (‘adott pontban’ – a pontnak nincs kiterjedése). A *három* – amennyiben jelentése egy ‘konkrét, egzakt mérték’ – teljesen pontos mennyiséget jelöl, nem lehet sem több, sem kevesebb. A minőség, tulajdonság kategóriában (ide tartozik a legtöbb melléknév) tehát azok a szavak fokozhatók, amelyek valamilyen viszonylagosságot, pontatlanságot jelölnek, a „**pontosítás**” jelölő szavak nem fokozhatók. Az *Éva az ötödik/hatodik hónapban van*, illetve az *Akkor úgy öt-hat éves lehettem* mondatokban (vö. Pete 2009: 301) ebből a szempontból nem fokozok, és természetesen nem fejezek ki egzakt mértéket. Pontosítani valóban pontosítok, valahogy úgy, ahogyan erről a kérdéstről Heidegger ír: „Amikor a messzeséget felbecsüljük, akkor ez azokra az eltávolításokra vonatkozva történik, amelyekben a mindennapi jelenvaló lét távolódik. Számszerűen ezek a becslések pontatlanok és ingadozók lehetnek, a jelenvalólét mindennapiságában mégis megvan a *saját* és teljesen érthető *meghatározottságuk*. Azt mondjuk: egy kis séta odáig, ez egy »pipaszívásnyira« van. Ezek a mértékek azt fejezik ki, hogy nemcsak »mérni« nem akarunk, hanem az itt felbecsült eltávolítottság egy olyan létezőhöz tartozik, amelyhez gondoskodva-körülnézően közeledünk. Ha azonban pontosabb mértéket használunk, és azt mondjuk: »a házig egy

félóra az út«, akkor ezt a mértéket is becslésnek kell tekintenünk” (Heidegger 1989: 22, illetve Székely 2001: 28). Pete István kitűnő munkáiban (1981; 1992) a számneveket a mennyiségi viszonyokat elemezve vizsgálja. Nem csodálkozhatunk azon, hogy ha a fokozást is erről az oldalról szemléljük, akkor néhány részletkérdést illetően eltérő eredményt kapunk, mint akkor, ha az elemzés központi kérdése maga a fokozás.

5. Ha a hegeli „hármasság”-ot (minőség, mennyiség, mérték) (vö. Hegel 1979: 55) és a tér-időt mint az objektív valóság dimenzióit együtt szemléljük, akkor azt kell megállapítanunk, hogy a mennyiség (a „számosság”) – eltérően például a szabályos alakzatoktól – benne van a természeti környezetben. A mennyiségi összefüggések feltárása viszont – hasonlóan a méréshez (ezen belül a mérték fogalmának és a mértékegységek bonyolult rendszerének kidolgozásához) – az emberi elme tevékenységének eredménye. (Olykor felröppennek hírek arról, hogy egyes állatok képesek kis mennyiségek pontos felismerésére, de aligha kétséges, hogy valódi matematikai ismeretekkel csak az ember rendelkezik). Más a helyzet a „minőséget” illetően. A számukra *jót* és *rosszat* az állatok (sőt tulajdonképpen a növények is) felismerik. A *JÓ* és a *GONOSZ* viszont csak az emberek világában nyert értelmet. „Az időviszonyokat vizsgálhatjuk természettudományi, filozófiai, logikai vallási, néprajzi és nyelvészeti szempontból” (Pete 1993: 385). Ezt a gondolatot kiegészíthetjük a következőkkel: Az emberi elme tevékenységére a világ és saját maga megismerésének folyamatában nagymértékben az objektív valóság törvényszerűségeinek leírása és a világhoz való szubjektív viszony vizsgálata, a viszonyítás különböző módozatainak alkalmazása jellemző. Az úgynevezett **egzakt matematikai és természettudományok** körében a mennyiségi viszonyok feltárása, a természeti létezők közötti konkrét kölcsönhatások vizsgálata, a mennyiségi és kölcsönhatások lehető legpontosabb leírása, mérése meghatározóan fontos szerepet játszik. A viszonylag **egzakt társadalomtudományok** (jog- és közgazdaságtudomány) körében a pontosságnak, a mennyiségi viszonyok leírásának, a mérésnek fontos szerepe lehet, de megjelenik a viszonylagosság is (vö. például a *JÓ* és a *GONOSZ* jogi megítélésének viszonylagosságát). A **vallás és a művészetek, illetve a hozzájuk kapcsolódó tudományok** területén a minőség, ezzel együtt a viszonylagosság szerepe megnő, a legfontosabb viszonylatok (a *SZÉP*, a *JÓ* és a *GONOSZ* morális, etikai megítélése) többnyire nem mérhetőek. Mivel mindez összefüggésben van az emberi érzelmeken is túlmutató, a természetbe nagyon mélyen gyökerező érzelmekkel, amelyekre viszont nagyon is jellemző ez erősség, az intenzitás foka, a gondolkodás és a nyelvi kifejezés igen gyakran alkalmazott eszköze e körben a fokozás (*Jaj, de szép!*, *Mennyire szeretlek!*, *Rettenetes büntény, Kiemelkedően jó*), de az emberi elme e területeken is alkotott egzakt mérési eszközöket, amennyiben a **minősítésnek** (l. a „tudósság” mérése, a minőségi teljesítmény mérése az oktatásban stb.) a művészetekhez, az érzelmi világhoz kapcsolódó területeken is lehet létjogosultságuk. (Mindezzel kapcsolatban számomra érdekesnek tűnő jelenség, hogy az ember éppen úgy „többet foglalkozik” a *SZÉP*-pel, mint ahogyan sokkal több fordulatot használ a „felfelé fokozás”, mint a „lefelé fokozás” kifejezésére.) A viszonyítás nyelvi kifejezőeszközeinek, illetve annak a szellemi, gondolati háttérnek a részletesebb vizsgálata, amely e kifejező eszközök mögött rejlik, nemcsak a szemantikai, hanem a kognitív vizsgálatoknak is a részét képezheti.

6. Indokoltnak tűnik, hogy a fokozás leírásának terminológiai, rendszertani kérdéseivel egészen röviden most is foglalkozzam.

A jelenség, amelyről Pete István dolgozatában ír: a **fokozás**. Ahogyan Pete is, én is több alkalommal megemlítettem, hogy már ez a magyar szakkifejezés önmagában is jelent némi problémát, ugyanis „fokozni valamit felfelé és lefelé is lehet” (Pete 1992: 432), de a *fokozás* szó – legalábbis a köznapri értelemben – elsődlegesen mégis inkább valamiféle „nagyítást” jelent. Ezért kerestem olyan kifejezést, amely egyértelműen utal a „lefelé fokozásra” is (vö. Székely 2003b). A tárgyalt jelenség – ha elfogadható az általam javasolt terminus technicus – valójában a **fokozás és mérséklés**.

A (nyelvi kifejezőeszközökkel történő) **fokozás és mérséklés** változatai szerintem a következők:

1. A nem összehasonlító fokozás és mérséklés, amely a következőképpen történhet:

a) Szintaktikai eszközökkel (összetett és egyszerű mondatok, szóismétlések, fokozó genitívus) (vö. Székely 2001: 21–5.)

b) Lexikai eszközökkel (ez a tulajdonképpeni **lexikai fokozás és mérséklés**: a kulcsszó és a fokozó elem a szó, szókapcsolat szintjén elkülönül egymástól, például *kifogástalanul jó, egy kicsit nehéz*); (E körben valóban sok szakkifejezés „van forgalomban”. Számomra a kiindulási alapot a *Magn paraméter* – Zsolkovszkij, Melcsuk 1967, 1969 – terminus technicus jelentette, de el kellett különíteni a szintetikus és az analitikus változatokat. A *lexikai fokozás* kifejezést Pusztai Ferenc [1997], a *lexikális fokozás* kifejezést pedig Szűcs Tibor [1999] használta. Az *abszolút szuperlatívusz* Austerlitz [1992] munkájához [is] kötődik. Az *elativust* éppen azért, mert a magyar nyelvészetben más fogalmat is jelent, nem használtam. Mindegyik kifejezés elsősorban a „felfelé fokozásra” irányítja a figyelmet.)

c) A nem összehasonlító fokozás és mérséklés „**szintetikus változatai**” (*jéghideg, fázik< didereg, csekélyke*).

2. Az összehasonlító fokozás és mérséklés, amelynek változatai a következők:

a) A szorosabban vett **melléknévfokozás** (*a torony magasabb, mint a fa*), illetve ennek az a változata, amikor a fokozható szóhoz nem kapcsolhatunk *-bb*-t, tehát a fokozást lexikális elemmel valósítjuk meg (*ez a vers jobban tetszik, mint az a vers; a fülgyulladás nagyobb fájdalommal jár, mint a foghúzás*). Lexikális elemet használhatunk a „mérsékléskor” is (*a fa kevésbé magas, mint a torony, az a vers kevésbé tetszik, mint ez a vers*), illetve a mérséklés kifejezhető ellentétes jelentésű szakkal is: *a fa alacsonyabb, mint a torony; a foghúzás kisebb fájdalommal jár, mint a fülgyulladás*.

b) Az úgynevezett felsőfok jelölése, amely a szélesebb értelemben vett **viszonyítás** körében a **kiemelés** változathoz sorolandó. (A magyar nyelvben a *-bb* a többnyire a felsőfok jelölésekor is megjelenik. Az orosz nyelvben például nem ez a helyzet. A közép- és a felsőfok jelölésének teljesen eltérő morfológiai és lexikális eszközei indokolják, hogy az 1980-as akadémiai nyelvtan a középfokot és a felsőfokot egymástól teljesen elkülönítve tárgyalja (vö. Svedova 1980: 562–5, illetve 301, 307, 547).

Mind az a), mind a b) változatra jellemzőek az analitikus és a szintetikus fordulatok. (A *nem összehasonlító fokozás és mérséklés* kifejezéssel kapcsolatban talán még annyit itt is érdemes megjegyezni, hogy nem tévesztendő össze az úgynevezett „komparatív frazeologizmusokban” (vö. Fleischer 1982: 187, magyar példa *kemény, mint a kő*) megjelenő összehasonlítóssal. A *mint a kő* [= nagyon] fordulathoz hasonló elemek ezekben a frazeologizmusokban szerintem fokozó elemek, az ilyen kifejezések a nem összehasonlító fokozás körébe tartoznak.)

3. A fokozás **különleges változata** az a típus, amikor az összehasonlító fokozás eszközeivel tulajdonképpen nem összehasonlító fokozást valósítunk meg (*A gyerekek a kertben vannak. A legkisebbek játszanak, a nagyobbak gyümölcsöt szednek, a legöregebbek szénát gyűjtenek*) (vö. részletesebben Engel 1991–92: 566–70).

Az itt csak vázlatosan összefoglalt rendszert (eltekintve a 3.-tól) nemcsak a többször hivatkozott monográfiákban (Székely 2001, 2007b), hanem kisebb terjedelmű értekezésekben is (pl. Székely 2006) igyekeztem minél körültekintőbben leírni. Törekedtem arra is, hogy a használt szakkifejezések fogalmát minél pontosabban meghatározzam. Vállalom Pete Istvánnak azt a kritikai megjegyzését, hogy „Székely professzor a »fokozás« terminust **igen** tág értelemben használja, s ez a »fokozás« csakis logikai-szemantikai alapon hozható közös nevezőre” (2009: 298). Valóban, a fokozást, később a fokozást és mérséklést a megszokottnál tágabb összefüggésekben igyekeztem vizsgálni. (E dolgozatban talán még inkább „tágítottam” a határokat.) Továbbra is vállalom azt, hogy a fokozás lényegét tekintve szemantikai jelenség, és a különböző nyelvekben változatos eszközrendszerrel fejezhető ki (vö. Ágoston 1993: 222). Megismétlem azt is, amit korábban már más összefüggésben említettem: témája lehet a kognitív kutatásoknak is. Meggyőződésem, hogy a fokozás és mérséklés az egyes

nyelvek nyelvtanainak leírásakor külön fejezetet érdemel. Elfogadom azt, hogy nevezhetjük **szuperkategoróriának** (vö. Pete 2009: 298).

Igen hasznosnak tartom Pete István számos megjegyzését a magyar és az idegen nyelvű terminológiával kapcsolatban. Nagyon értékesek szemléletes táblázatai a tulajdonságot jelölő mellékevek szemantikai csoportjairól (305), az összehasonlító fokozásról (307), a nem összehasonlító fokozásról (308), az összehasonlító fokozás lexikai kifejezéseiről a latin, az angol, a német és a magyar nyelvben (309).

7. E dolgozatban nem foglalkozom a tagadással. Könnyvemben csak azért érintettem, mert érdekelt, úgy éreztem, valamilyen módon a „tagadás fokozása” is beletartozik a témakörbe. Pete István kiegészítő megjegyzései nagyon érdekesek. Feltétlenül indokoltnak tartom, hogy a tagadás kérdéskörét vizsgáló nyelvészek, filozófusok, a logika szakemberei figyelembe vegyék észrevételeit.

Befejezésként csak azt tudom megismételni, amit rövid bevezetőmben már megfogalmaztam: nagyon hálás vagyok Pete Istvánnak körültekintő figyelméért, fontos és értékes észrevételeiért.

SZAKIRODALOM

- Ágoston Mihály 1993. *A magyar halmaznevek: kategóriájuk, helyük a mellékevek osztályozásában, a szófaji rendszerben, belső rendszerük*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék.
- Austerlitz, Robert 1992. *Nyelvek és kultúrák Euráziában*. Válogatta, szerkesztette és fordította: Simoncsics Péter. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bakos Ferenc 1970. *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz. 2003. *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Főszerkesztő: Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Engel, Ulrich 1991–92. *Deutsche Grammatik*. Julius Groos Verlag, Heidelberg, Múzsák Kiadó, Budapest.
- Farkas Henrik 1978. *Változó állatvilág*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Fleischer, Walter 1982. *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 1979. *A logika tudománya*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Keszler Borbála 2000. A határozók. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 423–43.
- Lányi György 1980. *Meglepő dolgok állatokról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pete István 1981. *Количественные отношения в русском и венгерском языках*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pete István 1991. A térbeli viszonyok szemantikai rendszere. *MNy.* 87: 313–26.
- Pete István 1992. A mennyiségi viszonyok szemantikai rendszere. *MNy.* 88: 425–43.
- Pete István 1993. Az időviszonyok szemantikai rendszere. *MNy.* 89: 385–401.
- Pete István 2009. A fokozás mibenlétéről. *Nyr.* 133: 295–310.
- Pusztai Ferenc 1997. A lexikai fokozás a lexikográfiában. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss János 75. születésnapjára*. Szerkesztette Kiss Gábor és Zaicz Gábor. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 336–40.
- Svedova, N. Ju 1980. *Русская грамматика. I–II*. Гл. редактор Н. Ю. Шведова. Академия Наук СССР, Москва.
- Székely Gábor 2000. Fokozó értelmű mondatok a magyarban, a latinban, a germán és újlatin nyelvekben. *Modern Filológiai Közlemények* II/1: 85–93.
- Székely Gábor 2001. *A lexikai fokozás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Székely Gábor 2003a. *A fokozó értelmű szókapcsolatok magyar és német szótára. Wörterbuch der verstärkenden Wortgruppen der ungarischen und der deutschen Sprache*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Székely Gábor 2003b. A mérséklés kifejezésének eszközeiről a magyar nyelvben. *MNy.* 99: 65–9.
- Székely Gábor 2006. A fokozás és a mérséklés mechanizmusa. In: Galgóczi László–Vass László (szerk.): *A mondat: kaland. Helyen tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*. JGYF Kiadó, Szeged, 355–9.
- Székely Gábor 2007a. Szemantikai elméletek, szóhasználat, nyelvtanulás, filozófia. In: Gecső Tamás–Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 315–20.
- Székely Gábor 2007b. *Egy sajátos nyelvi jelenség, a fokozás*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Székely Gábor 2008. Zur Frage des Gattungsbegriffs vom Fachausdruck Graduierung. In: *Acta Germanistica Nyíregyháziensia II. Beiträge zum Tag der ungarischen Wissenschaft 2006*. (Herausgegeben von László Barabás). Bessenyei György Könyvkiadó, Nyíregyháza, 84–90.
- Szücs Tibor 1999. *Magyar–német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában*. Pécsi Nyelvészeti Tanulmányok 4. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Zsolkovszkij, A. K.–Melcsuk, I. A. 1967. *О семантическом синтезе*. Всероссийский центр переводов научно-технической литературы и документации, Москва.
- Zsolkovszkij, A. K.–Melcsuk, I. A. 1969. Szemantikai szintézis. *Dokumentáció és nyelvészet – az értelmi összefüggések formalizálása*. Szerk.: Varga Dénes. Budapest, OMK – Dok., 61–175.

Székely Gábor
Nyíregyházi Főiskola
Modern Filológiai Intézet

SUMMARY

Székely, Gábor

Reflections on István Pete's article 'On the nature of comparison'

The author – after expressing his thanks to István Pete for the latter's thorough and many-sided assessment of his book (cf. Magyar Nyelvőr 133: 295–310) – outlines his views that differ from Pete's standpoint concerning some questions raised there (the relation between gradation and measuring, gradable and ungradable words). He points out the interrelations between natural phenomena and human mental activity as well as those between gradation, measuring and clarification.

Keywords: comparison, comparative gradation, non-comparative gradation, adverb of degree